

**ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY,
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**

**ԱՆԹԼԻԿԱՍԻ ՀՄՐ 150 ՁԵՌԱԳՐԻ ԳՐԱՌԱՋՔՆԵՐԻ
ԻՆՔՆԱՏԻՊ ԽՈՒՄԲԸ ***

ՀՏԴ 82.091

DOI: 10.52063/25792652-2025.3.26-114

ՕՎՍԱՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Մատենադարանի (Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի) գիտական աշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ovsannakhachatryan77@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6136-2222

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել գրառաջքի՝ որպես հայ միջնադարյան գրականության յուրահատուկ գրական երևույթի դրսևորումները և առանձնահատկությունները Անթիլիասի ՀՄՐ 150 ձեռագրում: Ի տարբերություն հայերեն ձեռագրերում տարածված գրառաջքային խմբերի՝ 150 ձեռագրում այդ խումբն ունի յուրահատուկ բնույթ և դրսևորում: Հոդվածում ներկայացրել ենք սույն ձեռագրում գրառաջքային խմբի ընդհանրական պատկերը, օրինակով ցույց տվել առկա առանձնահատկությունը. հոգևոր և աշխարհիկ անձանց ուղղված գրառաջքները ընդմիջարկում են մի բնագիր, որը սուրբգրային և հայրախոսական գրականությունից մեջբերումների ժողովածու է:

Հոդվածի խնդիրն է հասկանալ Անթիլիասի ՀՄՐ 150 ձեռագրում գրառաջքային յուրահատուկ խմբի՝ այլ բնագրի մեջ ընդգրկման պատճառը, նպատակը, հանգամանքները:

Աշխատանքը շարադրված է պատմահամեմատական և համադրական մեթոդների կիրառմամբ:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ նմանատիպ բնագրի (ընդհանուր՝ գրառաջքները ներառյալ) կազմումը, հնարավոր է, պայմանավորված է այս ձեռագիր ժողովածուի ստեղծման նպատակով. գուցե այն ստեղծվել է որպես ուսուցողական ձեռնարկ, և գրառաջքները ընդգրկվել են սուրբգրային և հայրախոսական գրականությունից մեջբերումների ժողովածուի մեջ, որպեսզի նամակագիրը չէղծվի դրանցում եղած ճշմարտություններից:

Հիմնաբառեր՝ միջնադարյան հայ գրականություն, ձեռագիր, գրառաջք, Անթիլիասի ՀՄՐ 150 ձեռագիր, նամակագրություն, հիշատակարան, ժանր:

Ներածություն

Հայերեն ձեռագիր մատյաններում տարածված են գրառաջք կամ թղթառաջք կոչվող գրություններ, որոնք պաշտոնական դիմելածներ են՝ ստեղծված թղթերից,

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.09.2025թ., գրախոսվել՝ 21.10.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.12.2025թ.:

կոնդակներից, հրովարտակներից կամ նմանատիպ գրություններից առաջ դրվելու նպատակով, որոնք ի վերջո դառնում են այդ գրությունների մի մասը (տե՛ս Դոլուխասյան, Խաչատրյան 306-315, Խաչատրյան 81-89): Այս գրվածքները մեծ հավանականությամբ ստեղծված են տարբեր ժամանակաշրջաններում, հունական և հռոմեական մատենագրություններում եղած բանաձևերի նմանությամբ (Hunger)¹ փոքր-ինչ փոփոխություններով, բնականաբար, հարմարեցնելով ժամանակի և միջավայրի առանձնահատկություններին: Այս կամ այն գրառաջքը ստեղծել է կամ որևէ հեղինակ (և հնարավոր է այդ գրառաջքը երբեք էլ օգտագործված չլինի որևէ գրվածքի մեջ), կամ որոշները արտագրված են արդեն եղած թղթերից կամ թղթերի կազմման բանաձևերից¹: Ինչպես գրում է Ազատ Բոզոյանը. «1198 թվականին Կիլիկիայի տարածքի վրա Յայոց նոր թագավորության ստեղծումով, իսկ ԺԳ դարի վերջին Յայոց կաթողիկոսարանի՝ Սիս տեղափոխվելուց հետո, ստեղծվեցին պետությանը և կաթողիկոսարանին կից դպրատուն-նոտարատներ, որոնք մշակում էին վավերագրերի ու թղթերի կազմման նոր բանաձևեր... **Այդ գրասենյակներում ստեղծված վավերագրերն իրենց արձագանքն են գտել բազմաթիվ ձեռագրերում ընդօրինակված թղթառաջքների և թղթավարտների բանաձևերի ժողովածուներում**» (Բոզոյան 9):

Գրառաջքի մասնավոր օրինակը թղթառաջքն է, որը, հավանաբար, մեծամասնություն է կազմում գրառաջքների ձեռագրային խմբերում: Ըստ Աշոտ Ալեքսանյանի, որ ուսումնասիրել է հայ միջնադարյան նամակը, «միջնադարյան հայ պատմիչները ճանաչում են նամակագրության հիմնականում մեկ ընդհանրական կաղապար՝ այն, որ նամակը բաղկացած է **թղթառաջքից**, նամակային բուն տեքստից կամ հաղորդումից և վերջաբանից (կատարած կամ հորդորակ): Ընդհանրական կաղապարի այս երեք բաղկացուցիչներն ունեն հետևյալ ներքին ստորաբաժանումները. **թղթառաջքում** արտահայտվում են նամակագրի և հասցեատիրոջ անունները, նրանց պաշտոնը, դիրքը, նամակագրի վերաբերմունքը հասցեատիրոջ նկատմամբ, նրանց միջև գործող բարեկամական կապի պարբերաչափը, նամակագիրների տիտղոսները, ողջույնի, առողջության ցանկության և երկրպագության բանաձևումները: Նամակային բուն տեքստը կամ հաղորդումը բաղկացած է հետևյալ հինգ հիմնական միավորներից. **Նախաշավիղ**, խնդրադրություն, վճռադրություն, պատժի սպառնալիք և ամրագրում: Վերջաբանը սովորաբար շատ կարճառոտ է և հաճախ սահմանափակվում է միայն վերջողջույնի բանաձևումով՝ «ողջույն», «ողջ լեր», «խնդայ», «բերկրիլ» և այն» (Ալեքսանյան 203):

Այսինքն՝ թղթառաջքում և՛ գրառաջքում նույնպես, դեռ հայտնի չէ, թե նամակը ինչի մասին պետք է լինի և՛ ինչ խնդրանքով, ընդամենը պաշտոնական դիմելաձևն է, նաև կարելի է համարել գովք, որով հայտնի է դառնում միայն, թե ում է ուղղված այդ գրառաջքը: Օրինակ՝ Մատենադարանի (այսուհետ՝ ՄՄ) ՀՊՊ 8030 ձեռագրի՝ քահանային ուղղված գրառաջքը.

Քահանայի

Հոգեհանճար եղբայր պանծայի
 Եւ վաճառական գանձին գովելի,
 Չորս տարել ունիս յոգոյդ սէնէկի,
 Սեւեռնագոյն բանիւ հրաշայի:
 Սաղմոս երգող անդադարելի,
 Եւ գրակարդաց հոգով ի լի,
 Աշտարակ ի բարձրի եւ սպասաւոր յեկեղեցի,
 Հրամանատար Զրիստոսի,
 Եւ ձեր նմանեացն պարծանք, **ով որ լինի** (ՄՄ 8030, 423ա):

¹ Գրառաջքների ծագման հանգամանքների հետ կապված մեր ուսումնասիրությունը դեռևս ընթացքի մեջ է:

Այսպիսով՝ թղթառաջը կամ գրառաջը չպետք է նույնացնել նախաշավիղներին և համեմատել պատճառի, «Աստվածաշնչի ներածության» կամ «Իսազոգիկայի» (հուն. «εἰσαγωγή»՝ «ներածություն», «նախագիտելիք», «նախակրթություն») հետ, որը **Նախագիտելիք է տալիս առաջիկա տեքստի մասին** («իսազոգիկայի» մասին տե՛ս Շիրիկյան 11-17): Պատճառի կամ իսազոգիկայի հետ կարելի է համեմատել նախաշավիղը (կամ ներածությունը), ինչպես նշեցինք, գրառաջից հետո եկող հատվածը, որն արդեն թղթի կառուցվածքում այլ դեր ունի, այն ներտեքստային առաջին միավորն է՝ առաջաբանը, որը լատիներեն՝ *Arenga*, հուն. *προομιον*»՝ «Պիտոյից գրքում» բառացիորեն թարգմանվում է «նախաշավիղ» բառով (Ալեքսանյան 24):

Գրառաջները ձեռագրերում հիմնականում հանդիպում են խմբերով՝ մեկ ընդհանուր խորագրի ներքո, ժողովածու կոչվող ձեռագրերում, և միակ ձեռագիրը, որն ամբողջովին գրառաջների ժողովածու է Վիեննայի ՅՊ՝ 377-ն է, որի սկզբի գրառաջները դասավորված են ըստ հայ եկեղեցու նվիրապետական աստիճանների և կոչումների՝ կաթողիկոս, եպիսկոպոս, քահանա (Վիեն. 377, 1ա-2բ):

Գրառաջը, որն ունի իր ուրույն տեղը ձեռագրում, մենք շատ անգամ քննարկել ենք որպես «ձեռագրական» ժանր, սակայն **ոչ ինքնուրույն-կախյալ** ժանր, և անգամ համեմատական ենք անցկացրել հիշատակարանի հետ, որն ի տարբերություն գրառաջների, **ոչ ինքնուրույն-կիսանկախ** ժանր է (Խաչատրյան 81-89):

Հնագույն հայերեն ձեռագիրը, որում հանդիպել ենք գրառաջային խումբ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ՅՊ՝ 8030-ն է, որն ունի «Գրառաջ» ընդհանուր խորագրով գրառաջային խումբ, իսկ լուսանցքներում նշվում են գրառաջի հասցեատերերի կոչումները կամ պաշտոնները՝ քահանային, եպիսկոպոսին, տանուտերանց և այլն (ՄՄ 8030, 422բ-424ա): Իսկ մեզ հայտնի հնագույն գրառաջները ԺԳ դարի բանաստեղծ **Յովհաննես Երզնկացու** գրչին են պատկանում, դրանք պահպանված են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ՅՊ՝ 652 ձեռագրում «**Ազգմուք նորին Յոհանու Ըզնկեցոյ ասացեալ է**» ընդհանուր խորագրի տակ. «Գովասանութիւն եպիսկոպոսաց եւ կաթողիկոսաց. յօրժամ գրեն թուղտ դրկելոյ, յառաջ զայս գրեն, ապա՝ զձանուցումն: Գովասանութիւն իշխանաց եւ աշխարհականաց: Վարդապետաց է բանս» (ՄՄ 652, 75բ-7բ):

Այսպիսով՝ Անթիլիասի ՅՊ՝ 150 ձեռագրում գրառաջային խումբն ունի բոլորովին այլ կառուցվածք և դրսևորում. ընդմիջարկում է մեկ այլ բնագիր. այս առանձնահատկությունն էլ առիթ հանդիսացավ, որ ձեռնամուկս լինենք սույն հոդվածը գրելու:

Անթիլիասի ՅՊ՝ 150 ձեռագիրը

Անթիլիասի ՅՊ՝ 150 ձեռագիրը ժողովածու է՝ գրված 1367 թվականին Երուսաղեմում, Վարդան գրչի ձեռքով, ստացողն է Մխիթար վարդապետը, ինչպես նշված է ձեռագրի հիշատակարանում. 84բ «Ո՛վ հայր սուրբ, Մխիթար խոստովանահայր, զսակաւ գիրս ընկալ ի Վարդան մեղաւոր հոգւոյ եւ անմեղադիր լեր սխալին եւ աւելոյն, զի կար մեր այս էր եւ յիշէ յաղօթս աղաչեմ զիս՝ զքո անառակ որդիս: Ի թվին ՊԺԶ. (1367), յԵրուսաղեմս սուրբ»: Այն բաղկացած է 84 թերթից՝ գրված բոլորգրով, ունի երկաթագիր պատառիկ-պահպանակ՝ 12-րդ դարի Աստվածաշնչից: Ձեռագրի պատմության մասին կան վկայություններ՝ գրված հետագայի ձեռքով՝ 1ա «Սարգիս Շատոյեան, Հայլեպ, 1905, Մայիս 19», և 1բ «Առ գերապատիւ Տ. Բաբգէն սրբազան եպիսկոպոս Կիւլետերեան որդիական ակնածանօք, մատուցանէ Յարութիւն քիյ Եսայեան, 4 Սեպտ. [1]925, Հայլեպ»: Այսինքն՝ ձեռագիրը նվեր է Հարություն քահանա Եսայանից Բաբգեն եպ. Կյուլետերյանին:

ՅՊ՝ 150 ձեռագիրը սկսվում է Հաղորդ տալու կանոնով՝ 2ա-6ա, որի վերջում կա գրչի հիշատակարան՝ 6ա «Չսակաւ գիրս ընկալ հայր սուրբ եւ զՎարդան խաբողաս

յիշէ ի Տեր»։ Այս կանոնին հաջորդում է բնագիր՝ աստվածաշնչյան և հայրախոսական գրականությունից մեքեբրումների ժողովածու, որն ընդմիջարկված է գրառաջքներով։

**Գրառաջքների ձեռագրական առանձնահատկությունը
Անթիլիասի 150 ձեռագրում**

Մեր ունեցած տվյալներով Անթիլիասի 3^{րդ} 150 ձեռագիրը երկրորդ հնագույն ձեռագիրն է, որը պարունակում է գրառաջքներ։ Վերջիններս ունեն առանձնահատուկ դասավորություն և դրսևորումներ՝ ընդմիջարկում են սուրբգրային և սուրբ հայրերի վկայությունները պարունակող բնագիր։ Ծանոթ լինելով գրառաջքային խմբերի տարածվածությանը հայերեն ձեռագրերում՝ կարող ենք ասել, որ սա հետաքրքիր եզակի երևույթ է, որին հանդիպում ենք միայն այս ձեռագրում։

Բնագրի պատկերը հետևյալն է.

7ա-84բ *Յաղագս Սուրբ Երրորդութեանն. վկայութիւն յամենայն յԱստուածաշնչունչ գրոց ի Նորոց եւ Հնոց, Առաջք եպիսկոպոսաց*, Վասն հաւատոյ են բանքս, *Առաջք եպիսկոպոսաց*, Վասն յուսոյ է բանքս, *Առաջք քահանայից*, Վասն աստուածասիրութեան է բանս, *Առաջ վարդապետաց*, Վասն համբերութեան է բանս, *Վասն սարկաւազաց է բանս*, Վասն պահոց է բանս, *Վասն կրանաւորաց է բանս*, Վասն աղաւթից է բանս, *Առաջք միաբանից*, Վասն հայրապետաց, *Առաջի թագաւորաց*, Վասն սքանչելեացն Աստուծոյ, *Առաջք կանանց համեստից*, Խոստովանութեան, *Առաջք զաւրավարաց*, Վասն նուիրաց, *Առաջք իրիցուհոյ*, Խրատք հասարակաց, *Կանանց համեստից*, Վասն աղաչանաց է բանս, *Առաջք ծերոց*, Վասն ողորմութեան է բանս, *Առաջք ամենայն քրիստոնէից*, Վասն կրանաւորաց է բանքս, *Առաջք մանկտեւազաց*, Վասն ստախաւսաց է, *Առաջք երիտասարդաց*, Վասն հալածանաց է բանս, *Առաջք աշխարհականաց*, Վասն հալածանաց, *Առաջ կաթողիկոսաց*, Վասն թերահաւատից է բանս, *Առաջք եպիսկոպոսաց*, Վասն կիրակէի բանին է բանս, *Առաջ քահանայից*, Վասն ուխտաւորաց է բանս, *Առաջ անձնեղ եւ ուժեղ մանկանց*, Վասն հպարտաց է բանս, *Առաջք ամենայն բարի քրիստոնէից*, Վասն դիակալաց է բանս, *Առաջք կրանաւորաց է բանս*, Վասն անհնազանդութեան, *Առաջք վիրաւորելոց է բան*, Վասն այր եւ կնոջ է բանս, *Առաջք հայրապետաց*, Հրաման է ընդ ատելիս Աստուծոյ սեր ոչ առնել, *Առաջ վարդապետաց*, Վասն արբեցողաց է բանս, *Առաջք քահանայից է բանս*, Վասն բողոքելոյ առ Աստուած ի ձեռաց թշնամեաց, *Առաջք կանանց*, Վասն մահուան է բանս, *Առաջք տղայոց*, Վասն քինուհանութեան, *Առաջք քահանայից*, Պատասխան, որոց խմոր դնեն ի խորհուրդն, Երկրորդ զճշմարիտ Յարութեանն յայտ առնէ Պօղոս բանիւն, որ ասէ... (ղծվար է ասել այս վերջին միավորը, որը նկարագրության մեջ խորագրված է «Հարցմուկք և պատասխանիք յաղագս Յարութեան», մտնում է այս ընդհանուր տեքստի մեջ, թե ոչ. սա պահանջում է մանրամասն ուսումնասիրություն, որը նախատեսում ենք կատարել հետագայում)։

Ի՞նչ նպատակ է ունեցել հեղինակը կամ գրիչը այս բնագիրը ստեղծելով։

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին գրառաջքից հետո հանդիպող տեքստերը, որոնք գրառաջքներ չեն, քրիստոնեական երեք մեծ առաքինությունների (հավատ, հույս, սեր) մասին վկայությունների փունջ են, իսկ գրառաջքները ուղղված են ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ¹ անձանց։ Այսինքն՝ նմանատիպ բնագիր (ընդհանուր՝

¹ 21աբ *Առաջի թագաւորաց*. Թագ պարծանաց եւ վահան հաւատոյ, բարձր դիտանոց, եւ պարիսպ ամրութեան ամենայն հաւատացելոց, քրիստոնէից թագաւորին երկնաւորին ախոյեան եւ քաջայաղթ քրիստոսատէր զաւրօք եւ զօրավարաւք, որ ընդ ամենայն երկիրս, եւ ընդ ոլորտս տիեզերաց, յեկեղեցի Աստուծոյ օրիինն եւ գովեն յամենայն բերանոյ, զբարձր եւ զակայաթելի, անուն սուրբ թագաւորիտ Հայոց մեծաց, իշխանաւք եւ իշխեցելեօք եւ ամենայն զարմիք։ Եւ երանելին Եփրեմ գովեաց զպատասաւոր թագաւորին ասելով. Ընդունելի է թագաւորին ըսպասաւոր իմաստուն, եւ Տէրն գովեաց ասելով. Աբգար թագաւոր, վա՛շ ամենայն աշխարհիս Հայոց մեծաց, եւ խոստացաւ զոչ ընդունողն թագաւորաց ի կորուստ արկանել, զի ի միոյ վիմիտ հաստատեալ կան ամենայն եկեղեցիք, գովեալոյ ի գևառ եւ մեծարեալոյ ի

գրառաջքները ներառյալ) ստեղծվել է, քանի որ, հնարավոր է, ժողովածուն ծառայել է որպես դասագիրք կամ օժանդակ ուսուցողական ձեռնարկ, և գրառաջքները ընդգրկվել են այդ մեջբերումների ժողովածուի մեջ, որպեսզի նամակագիրը թուղթ գրելու ժամանակ, օգտվելով այդ գրառաջքներից, չշեղվի սուրբ գրքերում եղած ճշմարտություններից. նախնական գաղափար ունենա սուրբգրային, հայրախոսական մեջբերումներում ընդգծված մտքերի մասին. գուցե այստեղ է արտահայտված է նաև **քարոզի տարրը**:

Նման բնագրի ստեղծումը գուցե պայմանավարված լինի նաև ստացողի անձով, ինչպես տեսնում ենք, ձեռագրի ստացողը Մխիթար վարդապետն է, որին, հնարավոր է, դասավանդման նպատակով է պետք եղել այս ձեռագիրը:

Ահա առաջին գրառաջքի և դրան հաջորդող վկայությունների փնջի մի օրինակ.

ԱՈՍՁՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ

Բանալի արքայութեան երկնից, հովուապետ եւ առաջնորդ բանաւոր հաւտին Զրիստոսի, տաւմար ակաւածանելի, եւ ակն լուսափայլ ի մէջ ժողովրդեանն, կատարիչ հաճոյից կամացն Աստուծոյ, իմաստուն ուռկանաւոր եւ հեծանոց սուրբ ի ձեռինն Աստուծոյ, արեւելեան ճառագայթ եւ ջահ արփիական, եղեալ ի վերայ լուսընկալ եւ բարձրագոյն աշտանակի, լոյս ծագելով ընթիլիաւոր հայաստանեաց սեռիցն, գովեալոյ յազգէ եւ մեծարեալոյ ի Զրիստոսէ: (Անթիլ. 150, 9ա)

ՎԱՍՆ ՀԱԲԱՏՈՅ ԵՆ ԲԱՆՔՍ

Ա. Սողոմոն ասէ. Ուրախ լեր երիտասարդ ի մանկութեան քում եւ գվարճացուցէ զքեզ սիրտ քո յաւուր մանկութեան եւ դարձեալ, թէ յիշեա՛ գարարիչն քո յաւուր մանկութեան քո:

Դաւիթ. Հաւատարիմ է Տէր յամենայն բա՛, եւ սուրբ է յամենայնի գործս:

Մովսէ՛ ասէ. Չի՛նչ խնդրէ ի քէն Տէր, երկնչիլ ի Տեառնէ Աստուծոյ քումմէ, եւ գեալ յամենայնի ճանապարհս նորա արդարութեամբ:

Պօղոս ասէ. Մի՛ լինիք լծակիցք անհաւատիցն, զի զինչ հաղորդութիւն է, արդարութեան ընդ անաւրբեութեան կամ լուսոյ ընդ խօսարի կամ Զրիստոսի ընդ Բելիարա: Դարձեալ եղիցի ամենայն մարդ սուտ եւ Աստուած ճշմարիտ:

Սողոմոն. Ոչ աւզնեցեն ինչք յաւուր բարկութեան, այլ արդարութիւն փրկէ ի մահուանէ:

Եսալլիի. Հաւատացելոցն ասէ շինեցեն տունս եւ ինքեանք բնակեցեն:

Պօղոս ասէ. Մի է Տէր, մի՛ հաւատք, մի մկրտութիւն, մի Աստուած եւ հայր ամենեցուն:

Յերգս երգոց ասէ. Որդիք սիրեցեալք մտէք ի բուրաստան ի մէջ գիշերի:

Կրանաւ՛. Լաւ է հպարտութեամբ յերկիս ելանել, քան թէ խոնարհութեամբ յանդունդս իջանել:

Աւետարանն. Թէ զամենայն, զոր ինչ խնդրէք հաւատոյ ի Հաւրէ յանուն Որդւոյ, եւ ոչ երկմտիցէք հաւա՛ առնուցուք:

Եփրեմ. Որք կամեցան յերկիսս մեծանալ զաղքատութիւն եւ զխոնարհութիւնըն ընտրեցին:

Պօղոս. Փառք եւ խաղաղութիւն ամենայն, որ գործէ զբարի, նախ հրէի եւ ապա հեթա՛ի, զի ոչ է ակնառութիւն առաջի Աստուծոյ:

Աւետար՛. Յորժամ ասացին աշակերտք. Տէր յաւել մեզ հաւատս՛: Պատասխանի ետ Յիսուս եւ ասէ. Եթէ ունիցիք հաւատս, քան զհատ մանակիոյ, ասացջիք լերինս այսմիկ բարձիր եւ անկիր ի ծով, ամէն ասեմ ես ձեզ, եղիցի:

Զրիստոսէ, սուրբ թագաւորոյ ի բարեպաշտ հաւատոյ, որոյ քաղցրասցին կամք Արարչին, ի սիրտոյ սուրբ թագաւորիտ, եւ սուրբ թագաւորին ի վերայ մեր եւ ամենայն ժողովրդեանս:

Եփրեմ. Հաւատացելոյն Տէրն Է բաժին, իսկ անհաւատիցն՝ խաւարային դէքն եւ սատանայ:

Ամբակում. Թէ արդարն ի հաւատոց կեցցէ:

Աւետ՝. Յորժամ ասաց Մարթա զՏէր՝ Տէր եթէ աստ էիր լեալ, եղբայրն իմ չէր մեռեալ: Պատասխանի ետ նմա Յիսուս եւ ասէ. Թէ հաւատացես, տեսցես զփառս Աստուծոյ:

Եփրեմ. Անհարին Է միով ակամբ յերկիս հայել եւ միովն ի խոնարի: Արդ, ԳճԺԸ. (318) հայրապետքն զամենայն զրեանս հաւատով աւարտով աւարտեցին՝ ասելով զհաւատամբն: Այլ ասէ. Թէ հաւատք առանց գործ մեռ՝: Չի ի ծննդեան աւրն հաւատով առնու զվկրտութիւն, իսկ մահուան աւրն եւ ի յարութեան՝ գործովք համարս տալոց ենք: (Անթիլ. 150, 9ա-10բ):

Եվս մեկ նկատառում. Անթիլիասի ձեռագրացուցակում նկարագրողը՝ Անուշավան վարդապետ Դանիելյանը, ձեռագրի նկարագրության մեջ այլ բնագրական բաժանումներ է կատարել (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան 435-437)՝ ձեռագրի 9ա-46բ էջերի բնագրերը համարելով գրառաջք, բայց մենք կարծում ենք, որ առաջին միավորից (Կանոն հաղորդ տալոյ) հետո եկող տեքստը մի ամբողջական բնագիր է՝ աստվածաշնչյան և հայրախոսական մեջբերումների կամ վկայությունների ժողովածու, որն ընդմիջարկված է գրառաջքներով:

Եզրակացություն

Անթիլիասի Հ^ր 150 ձեռագրում ընդգրկված գրառաջքները, որոնք նախատեսված են ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ անձանց ուղղված նամակների մեջ գործածվելու նպատակով, ի տարբերություն գրառաջքներ պարունակող մյուս ձեռագրերի, ունեն յուրահատուկ դասավորություն և դրսևորումներ: Դրանք ընդմիջարկվում են մի բնագիր, որն աստվածաշնչյան և հայրախոսական գրականությունից մեջբերումների փունջ-բնագրերի ժողովածու է, ինչպես տեսնում ենք, առաջին գրառաջքից հետո հանդիպող տեքստերը քրիստոնեական երեք մեծ առաքինությունների (**հավատ, հույս, սեր**) մասին վկայություններ են: Նմանատիպ բնագրի (ընդհանուր՝ գրառաջքը ներառյալ) ստեղծումը, հնարավոր է, պայմանավորված է այս ժողովածուի ստեղծման նպատակով, քանի որ գուցե ժողովածուն ստեղծվել է որպես դասագիրք կամ օժանդակ ուսուցողական ձեռնարկ, և գրառաջքները ընդգրկվել են այդ մեջբերումների ժողովածուի մեջ՝ ընդմիջարկելով այն, որպեսզի նամակագիրը չշեղվի սուրբ գրքերում եղած ճշմարտություններից՝ նախնական գաղափար ունենալով սուրբգրային, հայրախոսական գրականությունից մեջբերված կարևոր մտքերի մասին. և գուցե այստեղ արտահայտված է **քարոզի տարրը**:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ալեքսանյան, Աշոտ. *Հայ միջնադարյան նամակը (IV-XIV դարեր)*. Երևան, 1997:
2. Բոզոյան, Ազատ. *Հայ-Բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178 թթ.)*. Երևան, 1995:
3. Դյուրխանյան, Աելիտա. «Գրառաջքները» հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ». *Հայ միջնադարյան գրականության հիմնական ուղղություններն ու ժանրերը*. Երևան, 2012, էջ 89-101:
4. Խաչատրյան, Օվսաննա. «Գրառաջքի գրական տեսակի ժանրային առանձնահատկությունները». *Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ, Մատենադարանի երիտասարդ գիտաշխատողների միավորում*. Երևան, 2018, էջ 306-315:

5. Խաչատրյան, Օվսաննա. «Գրառաջը-հիշատակարան ժանրային առնչությունները հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ». *Լևոն Խաչիկյան. հարյուրամյակ (Նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի, 28-30 հունիսի, 2018 թ.)*. Մատենադարան. Երևան, 2019, էջ 81-89:

6. *Ձեռագրեր - Անթիլիաս 150*. Մատենադարան 8030, 652, Վիեննա 377:

7. *Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան*. կազմեց՝ Անուշավան վարդապետ Դանիելեան. Անթիլիաս-Լիբանան, 1984:

8. Շիրինյան, Էռնա Մանյա. «Աստվածաբանությունը և մեկնությունը». *Աստվածաբանության տարեգիրք*. Երևան, 2017, էջ 7-35.

9. Hunger, H. Prooimion. *Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*. Wiener byzantinische Studien. Band I, Wien, 1964, 252 p.

WORKS CITED

1. Alek'sanyan, Ashot. *Hay mijnadaryan namaky' (IV–XIV darer)*. Erevan. [*The Medieval Armenian Letter (4th–14th Centuries)*. Yerevan], 1997. (in Armenian)

2. Bozoyan, Azat. *Hay-Byuzandakan yekeghejakan banacut'yunneri vaveragrery' (1165–1178 tt')*. Erevan. [*Documents of the Armenian-Byzantine Ecclesiastical Negotiations (1165–1178)*. Yerevan] 1995. (in Armenian)

3. Doluxanyan, Aelita. “*Grar'ajk'nery' hay mijnadaryan matenagrut'yan mej*”. *Hay mijnadaryan grakanut'yan himnakan ughghut'yunnern u jhanrery'*, Erevan. [“*The 'Grar'ajk's' in Medieval Armenian Literature.*” In *Main Directions and Genres of Medieval Armenian Literature*. Yerevan] 2012, ej 89–101. (in Armenian)

4. Xachatryan, Ovsanna. “*Grar'ajk'i grakan tesaki jhanrayin ar'and'nahatkut'yunnery'*”, *Eritasardakan 3-rd gitajhoghovi zekucumner*, Matenadaran eritasard gitashxatoghneri miavorum. Erevan. [“*The Genre Characteristics of the Literary Type 'Grar'ajk'.*” *Papers of the III Youth Conference, Union of Young Researchers of the Matenadaran*. Yerevan] 2018, e՝ 306–315. (in Armenian)

5. Xachatryan, Ovsanna. “*Grar'ajk'-hishatakaran jhanrayin ar'nchut'yunnery' hay mijnadaryan matenagrut'yan mej*”, *Levon Xachikyan. Haryuramyak (Nyut'er akademikos Levon Xachikyan c'ndyan haryuramyakin nvirvac' hayagitakan mijazgayin gitajhoghovi, 28–30 Hunisi, 2018 t.)*, Matenadaran, Erevan, [“*Genre Relations between the Grar'ajk' and the Colophon in Medieval Armenian Literature.*” In *Levon Xachikyan Centennial: Materials of the International Conference Dedicated to the 100th Anniversary of Academician Levon Xachikyan's Birth (June 28–30, 2018)*. Matenadaran, Yerevan] 2019, ej 81–89. (in Armenian)

6. D'er'ager - Ant'iliias 150, Matenadaran 8030, 652, Vienna 377 [Mss Antelias 150, Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts, Matenadaran 8030, 652, Vienna 377].

7. Mayr cucak hayere'n d'eragrac Mec'i Tann Kilikioy kat'oghikosut'ean. kazmec – Anushawan vardapet Danie'lean. Ant'iliias-Libanan. [*Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Collection of the Armenian Catholicosate of Cilicia*. Antelias-Lebanon] 1984. (in Armenian)

8. Shirinyan, Er'na Many. “*Astvac'abanut'yuny' ev meknut'yuny'*”, *Astvac'abanut'yan taregirk'*. Erevan [“*Theology and Commentary.*” *Yearbook of Theology*. Yerevan] 2017, e՝ 7-35. (in Armenian)

A UNIQUE GROUP OF GRAR'AJK'S IN ANTELIAS MANUSCRIPT NO. 150

OVSANNA KHACHATRYAN

*Matenadaran, Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts,
Researcher, Ph.D of Philology,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of this article is to present the manifestations and characteristics of the *grar'ajk'* in Antelias Manuscript No. 150 as a distinctive literary phenomenon of medieval

Armenian literature. Unlike the commonly attested groups of *grar'ajk's* in other Armenian manuscripts, the group in Manuscript 150 exhibits a unique nature and expression. The article presents a general overview of the *grar'ajk'* group found in this manuscript and highlights its distinctive feature through a specific example. The *grar'ajk's* addressed to both clerical and secular individuals interrupt a main text that consists of a compilation of quotations from biblical and patristic literature.

The central research question of this article is to understand the reasons, purpose, and circumstances behind the inclusion of a unique group of *grar'ajk'* texts within a different textual context in Manuscript No. 150 of Antelias.

The study is conducted using historical-contextual and comparative methods.

As a result of the research, we have concluded that the creation of such a manuscript was likely motivated by the purpose of producing this collection. Perhaps it was made as a textbook or auxiliary instructional treatise, and the *grar'ajk's* were interspersed into that anthology of quotations so that the epistle-writer who uses those *grar'ajk's* might have a preliminary idea of the important concepts of Holy Scripture and patristic literature, and not deviate from the truths contained therein.

Keywords: *Medieval Armenian literature, manuscript, grar'ajk', Antelias Manuscript No. 150, epistolary writing, colophon, genre.*

УНИКАЛЬНАЯ ГРУППА ГРАРАДЖКОВ В АНТЕЛИАССКОЙ РУКОПИСИ № 150

ОВСАННА ХАЧАТРЯН

научный сотрудник Матенадарана, Научно-исследовательского института древних рукописей имени Месропа Маштоца, кандидат филологических наук, г. Ереван, Республика Армения

Цель данной статьи — представить проявления и характеристики *гараджка* как уникального литературного явления в армянской средневековой литературе на примере рукописи Антилиаса №150. В отличие от широко засвидетельствованных групп *гараджков* в других армянских рукописях, группа в данной рукописи имеет уникальный характер и форму выражения. В статье даётся общий обзор группы *гараджков*, представленных в этой рукописи, и на конкретных примерах отмечаются их отличительные черты. *Гараджки*, адресованные как духовным, так и светским лицам, вставлены в основной текст, который представляет собой собрание цитат из Священного Писания и патристической литературы.

Задача статьи — понять причины, цели и обстоятельства включения особой прологовой группы в иной текст рукописи Антилиаса №150. Работа изложена с применением историко-сравнительного и сопоставительного методов.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что создание подобной рукописи, вероятно, было обусловлено целью составления данного рукописного сборника: возможно, он был создан как учебник или вспомогательное дидактическое пособие, и *гараджки* вставлены в этот антологический сбор цитат так, чтобы автор посланий, использующий эти *гараджки*, мог получить предварительное представление о ключевых идеях Святого Писания и патристической литературы и не отклонялся от содержащихся в них утверждений.

Ключевые слова: *средневековая армянская литература, рукопись, гараджк, Антелиасская рукопись № 150, эпистолярное письмо, колофон, жанр.*